

HET ASSURANTIEHUIS TE ROTTERDAM

EEN REPRESENTATIEF WERK VAN VAN NIEUWENHUYZEN IN ZIJN
TIJD GEPLAATST

DOOR IR. A.J. VLAARDINGERBROEK

In 1987 is in Rotterdam begonnen aan de bouw van de spoortunnel¹⁾: het luchtspoor en de Spoorbrug, die sinds het derde kwart van de negentiende eeuw het beeld van Rotterdam bepaalden, zullen verdwijnen. Een ander gevolg van de nieuwe tunnel is het verdwijnen van één van de weinige delen authentiek Rotterdam-Centrum, nl. het blokje huizen naast het Witte Huis aan de Wijnhaven. Met de goedkeuring van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op zak had Stadsontwikkeling al nieuwe plannen ontwikkeld. Gelukkig wisten het ir. J. Trompfonds en Stads-herstel Historisch Rotterdam via een kroonberoep te bereiken dat een groot deel van de panden na de bouw van de tunnel terug zou moeten komen²⁾. Voor een ander deel van het bouwblok was geen redding, omdat de panden daarvan niet op de monumentenlijst voorkwamen; deze zijn in november en december van 1987 gesloopt, en komen niet meer terug. Over één van de panden die daarmee verloren zijn gegaan, het Assurantiehuis, en zijn ontwerper A.A. van Nieuwenhuyzen, gaat het hier volgende artikel.

Het Assurantiehuis - ook wel Hudighuis genoemd -, dat de laatste jaren o.a. het Salvador Allende Center en het Bureau Oudheidkundig Onderzoek van de Dienst Gemeentewerken Rotterdam huisvestte, is in 1917 gebouwd³⁾ voor de firma D. Hudig en Co. naar plannen van A.A. van Nieuwenhuyzen⁴⁾. Deze architect had zich na zijn opleiding aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam⁵⁾ in 1912 geassocieerd met Ph. van der Heijden⁶⁾. In het zo gevormde architectenbureau kreeg Van Nieuwenhuyzen opdrachten in met name twee werkgebieden. Het eerste was dat van de horeca: vele gelegenheden, waarvan Caland, Windsor, Tivoli en 't Gildehuis de bekendste waren, kwamen van zijn tekentafel⁷⁾. Het is echter het tweede gebied - dat van het bankwezen - waarin Van Nieuwenhuyzen zijn beste ontwerpen voortgebracht heeft. Vele bankgebouwen in Rotterdam, waarvan sommige een opvallende verschijning waren in het vooroorlogse Rotterdam - zoals de Amsterdamsche Bank aan de

51. *Architect A.A. van Nieuwenhuyzen*

Coolsingel⁸) en de Nationale Levensverzekering-Bank aan de Boompjes⁹) -, waren door hem ontworpen¹⁰). De oorzaak van deze specialisatie lag in de goede contacten in de financiële branche van Van der Heijden die 'meer taxateur dan architect'¹¹) was en dus de vele ontwerp opdrachten aan Van Nieuwenhuyzen toevertrouwde.

Het zou interessant zijn het totale oeuvre danwel alle bankgebouwen van Van Nieuwenhuyzen te bespreken, maar dit is ondoenlijk vanwege de uitgebreidheid van dat werk en het gebrek aan goed foto- en tekeningenmateriaal, dat samen met de gebouwen zelf tijdens het bombardement en de branden die volgden, verloren is gegaan¹²). Daarom zullen wij ons ertoe beperken het Hudighuis te beschouwen ten opzichte van enkele andere bankgebouwen, namelijk J. Verheul Dzn's Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Zuidblaak, waaraan Van Nieuwenhuyzen meegewerkt heeft¹³), en het gebouw van de Nationale. Van de Amsterdamsche Bank, die in deze bespreking ook op zijn plaats zou zijn, is helaas te weinig materiaal voorhanden om een goede vergelijking te maken. Vóór we echter zullen ingaan op de ontwikkeling die in deze gebouwen te volgen is, is het van belang een beeld te krijgen van de architectuur die de bredere context vormt van Van Nieuwenhuyzens werk. We zullen dan zien dat Van Nieuwenhuyzen zonder een ingrijpend vernieuwer te zijn, toch een originele bijdrage leverde aan de meer traditionele architectuur in het eerste kwart van de twintigste eeuw.

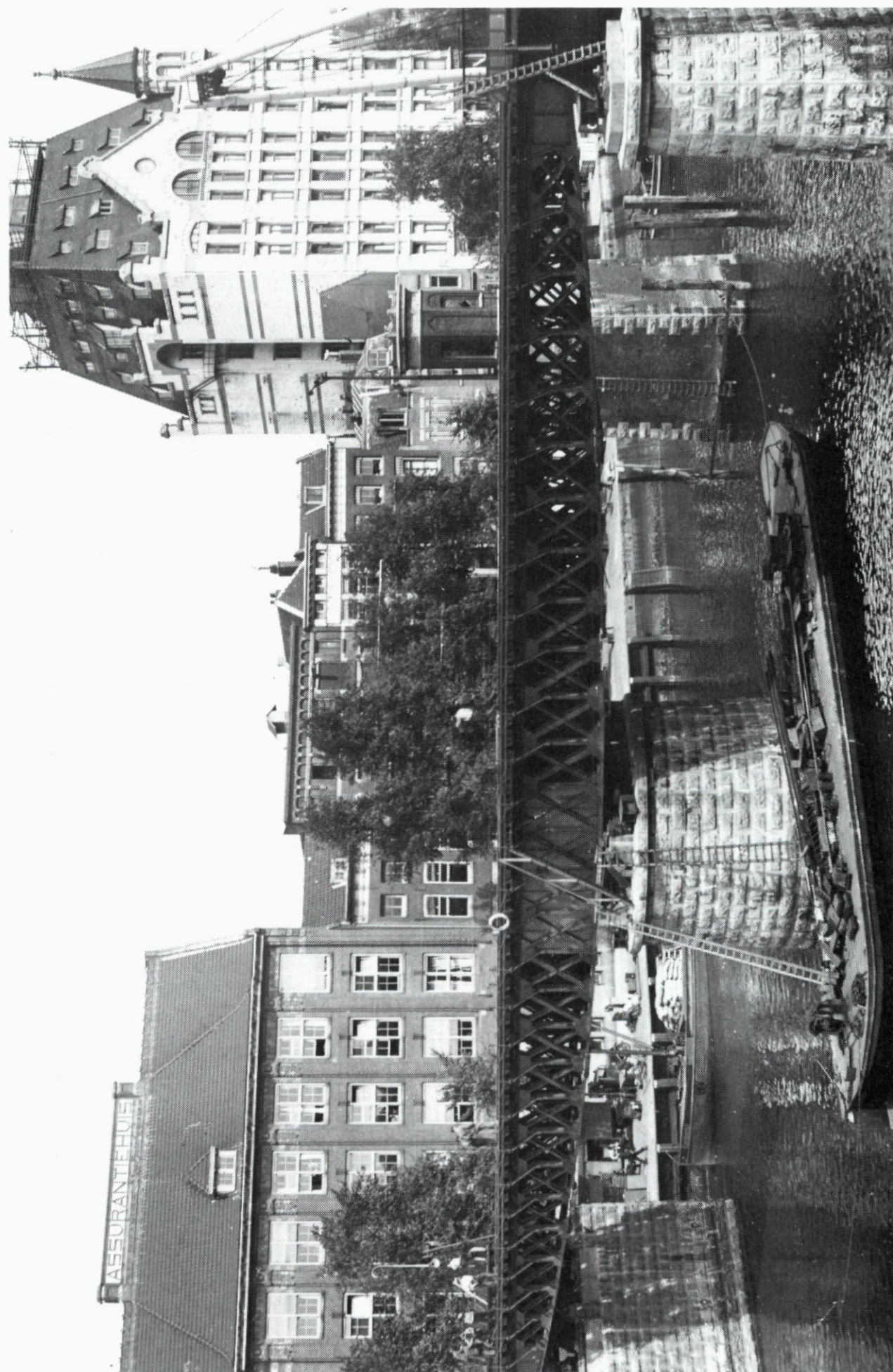
Dit was een tijd waarin de traditionele architectuur zich handhaafde, hoewel de Nederlandse architectuur hevig in beweging was: Berlages beursgebouw te Amsterdam (1898-1903)¹⁴) had sterke tegenstellingen opgeroepen. De architecten van de Amsterdamse School b.v. verzetten zich heftig tegen het naar hun mening ascetisch karakter van Berlages werk. Deze en andere vernieuwende architectuurstromingen hoeven nu niet uitgebreid behandeld te worden, want hierover is reeds voldoende literatuur. Het is echter sinds kort dat kunsthistorici aandacht schenken aan de op een traditionele manier verder bouwende architecten¹⁵). De activiteiten van deze architecten hadden zich sinds het begin van deze eeuw verschoven naar terreinen waarin moderniteit door de opdrachtgevers vaak niet op prijs werd gesteld: men denke aan warenhuizen en hotels¹⁶), en villa's¹⁷), bankgebouwen en kantoren van bedrijven¹⁸). Bij de warenhuizen en hotels resulteerde dit geregeld in een nogal barokke stijl waarbij de ornamentiek was ontleend aan

verschillende, historische, stijlen (eclecticisme). Bij de tweede categorie was al snel een minder overdadige vormgeving te zien die uitging van een verstrakte Hollandse neo-renaissance¹⁹⁾ of Hollandse classicistische stijl. Via deze laatste stroming werd door architecten als J.Th.J. Cuypers²⁰⁾, K.P.C. de Bazel²¹⁾ en A.A. van Nieuwenhuyzen gewerkt aan een transformatie van de historiserende architectuur naar een herkenbare, nieuwe stijl: zij koppelden zich niet radicaal los van de tradities, maar ontwikkelden een architectuur op basis van classicistische wijzen van composities en indelingen, voorzien van geabstraheerde ornamenten.

Deze houding ten opzichte van de architectuur zien we ook in P. Mebes' boek, *Um 1800*²²⁾. Hierin beschrijft hij de Europese traditionele architectuur van omstreeks 1800 en roept hij de architecten van zijn tijd - dat is rond 1910 - op deze trant weer op te pakken. Mebes doelt dan met name op 'die Wirkung der Proportionen'²³⁾ en niet op de ornamentiek²⁴⁾, want hij is van mening dat 'die falsche Prunksucht und übertriebene Verzierungs-lust' met 'Ornamentalschätze aller Völker, aller Länder und Zeiten',²⁵⁾ vervangen dient te worden door nieuw te ontwikkelen details²⁶⁾. Hoewel niet na te gaan is hoe groot de invloed van Mebes op architecten was²⁷⁾, kunnen we het door Mebes gewenste proces heel mooi illustreren aan de hand van de gebouwen waarop we straks, na eerst de bouwtechniek aan bod te laten komen, onze aandacht zullen richten.

Op het vlak van de bouwtechniek waren de architecten die hun gebouwen in een traditioneel idioom ontwierpen, veel progressiever: opmerkelijk genoeg maakten ze gebruik van de moderne constructiemethoden en technieken; zo zijn gebouwen genoemd in noot 16, alle voorzien van een betonskelet²⁸⁾. En, om nog een voorbeeld te noemen, A.L. en zijn zonen A.D.N. en J.G. van Gendt die belangrijke constructeurs waren in ijzer²⁹⁾ en beton³⁰⁾, bleven wanneer zij zelf voor de architectuur verantwoordelijk waren, hun hele loopbaan door traditioneel ontwerpen³¹⁾.

De toepassing van een betonskelet door A.A. van Nieuwenhuyzen in zijn Hudighuis in 1917 hoeft ons dus niet te verbazen³²⁾ - ook al omdat het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij, waaraan Van Nieuwenhuyzen immers had meegewerkt, er één had. Aan de andere kant was het zeker nog niet algemeen in de jaren '10 dat een architectenbureau zelf de kennis van het construeren in beton paraat had: vele bureaus moesten dit werk nog aan de betonfirma's overlaten. Van Nieuwenhuyzen had

52. De Wijnhaven met links het Assurantiehuis, 1933.

die kennis wel in huis, sterker nog: hij trad vaak op als constructeur voor andere, soms bekende architecten zoals voor A.J. Kropholler bij het gebouw voor de Bank R. Mees en Zoonen aan de Zuidblaak³³) en voor J.J.P. Oud bij de Spaarbank aan de Botersloot³⁴).

Keren we nu van de techniek weer terug naar de architectonische ontwikkeling in de representatieve sfeer tot 1930. Zoals gezegd waren de twee zeer opvallende gebouwen van de Nationale Levensverzekering-Bank aan de Boompjes en de Amsterdamsche Bank aan de Coolsingel van de hand van A.A. van Nieuwenhuyzen. Het gebouw van de Nationale, waarvan - in tegenstelling tot dat van de Amsterdamsche Bank - wel vele foto's bewaard gebleven zijn³⁵), werd in 1923 ontworpen³⁶) en in dertien maanden (1923-1925) gebouwd, precies op de plaats waar nu de verlengde Willemsbrug is. Bij de bouw was er al sprake van deze brugverlenging die de gemeente na sloop van de oude panden waarin de levensverzekeringsmaatschappij tot dan toe was gevestigd, gemakkelijk realiseerbaar achtte. Tegenwerking van de toenmalige directeur van de Nationale, J.W. Niemeijer, was er de oorzaak van dat het nieuwe gebouw er toch kwam³⁷), en dat de verlenging van de brug naar de Blaak pas na de oorlog en na sloop van de resten van het pand gerealiseerd kon worden³⁸).

De voorgevel aan de Boompjes gaf een herhaling te zien van motieven die we ook tegenkwamen bij het Hudighuis³⁹). Allereerst een duidelijk basement, waarin de ingang betrokken werd; hierboven bevond zich de hoofdverdieping die bij het Hudighuis o.a. de directievertrekken herbergde⁴⁰). Deze hoofdverdieping vormde als het ware de basis voor de pilasters (muurpijlers) die bij het Hudighuis voorzien waren van kapitelen van bouwceramiek met een gestyleerde vormgeving. Dit alles werd afgesloten door een sterk geprononceerde kroonlijst en een hoog dak. We zien dus in beide gebouwen een traditionele opbouw gelijk aan die van het pand van de Nederlandsche Handel-Maatschappij: een driedeling in de hoogte bestaande uit *a*) plint/basement, *b*) 'vlak' met pilasters of kolommen en *c*) kroonlijst met dak. Wel was alles bij de Nationale (en de Amsterdamsche Bank) veel plastischer uitgewerkt dan bij het Hudighuis: de pilasters staken veel meer uit de gevel en droegen een groot vlak waarop de naam van de firma stond. Ook was de natuurstenen gevel van de Nationale voorzien van sprekende over de volle hoogte naar voren komende muurdelen (risalieten), terwijl de bakstenen middenrisaliet van het Assurantiehuis nauwe-

53. *De Nationale Levensverzekering-Bank aan de Boompjes, 1925.*

54. *De Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Zuidblaak.*

lijks plastisch effect sorteerde. Wat deze eigenschappen betreft stond het Hudighuis nog dicht bij het pand van de Nederlandsche Handel-Maatschappij dat echter in zijn detaillering nog duidelijk historiserend was.

We zien dus dat Van Nieuwenhuyzen in de tussenliggende vijf jaren zijn bouwwijze vergaand heeft weten te veranderen: met als uitgangspunt de achttiende-eeuwse vormen van de Nederlandsche Handel-Maatschappij komt hij via het Hudighuis met zijn wat stugge combinatie van vormen tot de blokvormige abstractie van de Nationale. Het sterkst is echter de gewonnen plastische rijkdom, die geresulteerd heeft in een omhoog strevende architectuur. We zouden hier een verbinding kunnen leggen met de Art Déco in welke 'stijl' (zeer lastig te definiëren⁴¹), de uitdrukking van beweging een belangrijk motief is⁴²), een motief dat het sterkst naar voren kwam bij de wolkenkrabbers van New York⁴³).

Het is nu interessant na te gaan of de gesignaleerde stijlverschuiving zich ook in het interieur van de besproken panden heeft voorgedaan. Eerst zal daartoe het interieur van het Assurantiehuis aan bod komen. Men kwam het binnen via een traphal die voorzien was van groene tegels die waarschijnlijk door de Porceleyne Fles gemaakt waren⁴⁴). Ook in de nu volgende, centrale hal waren dergelijke tegels gebruikt; het fraaiste element hier echter was het glas-in-lood-raam in het plafond, dat door het personeel geschonken was⁴⁵). Deze centrale hal gaf direct toegang tot alle verschillende afdelingen, onder andere de opmerkelijk goed bewaard gebleven bestuursruimten.

De tussenwanden die hier gebruikt waren, bestonden uit een lichte stijl- en regelconstructie van staal bezet met glas in bronzen roeden of uit panelen van teakhout, waarin deuren en kasten nauwelijks onderscheidbaar waren opgenomen, alles tot meer dan manshoogte zeer verzorgd en sober gedetailleerd. Zelfs de bronzen haard, die Art Déco trekken vertoonde en omlijst werd door een groene natuursteensoort, was nog aanwezig. Boven de lambrizering was een tussen hardhouten latten gespannen wandbekleding aangebracht, die ook nog uit de bouwtijd dateerde. De wanden konden zo licht uitgevoerd worden omdat het gebouw een betonskelet bezat dat waar het in zicht kwam, nl. bij de kolommen en het plafond, afgestuct was. De vloeren van eikehout met visgraatmotief waren opgelegd op eiken balkjes, waardoor het contactgeluid door lopen verminderd werd.

De andere - te verhuren - verdiepingen die niet rond een hal

maar rond een lichthof lagen, kenden een zelfde behandeling als de hoofdverdieping, maar waren eenvoudiger gehouden: de lambrizing was minder hoog en minder uitgewerkt, de haarden waren eenvoudiger en traditioneler, etc. Men bereikte deze ruimten door een aparte ingang die wat onhandig aan de ondiepste zijde van het kavel gelegen was, met een eigen lift en trappenhuis dat voorzien was van een betegeling waarin reliëftegels van schepen uit verschillende tijdperken waren opgenomen; deze muurbehandeling was over het gehele gebouw in de gangen volgehouden.

Als we nu de vergelijking met de panden van de Nederlandsche Handel-Maatschappij⁴⁶⁾ en de Nationale willen maken, moeten we natuurlijk het verschil in bestedingsvermogen niet uit het oog verliezen waardoor het Hudighuis wel wat eenvoudiger is uitgevallen en waardoor de schaal en de aankleding van de hal heel wat bescheidener waren gehouden; dit laatste had ook een gebruiksreden, aangezien de hal in de beide banken een andere functie had dan in een assurantiekantoor. Ook de trap die naar de hal leidde⁴⁷⁾, was vooral in de Nederlandsche Handel-Maatschappij een slag groter dan in het Hudighuis. De detaillering die Van Nieuwenhuyzen in de hal van het Hudighuis gebruikte, was nog historiserend en leek deels ontleend aan de Lodewijk XIV stijl. Bij de Nationale viel echter in de fraaie marmeren hal geen direct citaat te herkennen: de enige herinnering aan een traditionele kolom - bestaande uit basement, schacht en kapiteel - was het gebruik van twee verschillende kleuren marmer. Verder was al het architectonische inclusief de gebrandschilderde ramen strak en non-figuraal gehouden.

De vergader- en directeursruimten echter vertoonden een heel ander beeld: wanneer men plaat 72 van het prachtwerk over J. Verheul Dzn⁴⁸⁾ vergelijkt met de foto's van het Assurantiehuis en de Nationale vallen de grote overeenkomsten meteen op; we zien dezelfde manshoge lambrizingen met panelen en deuren die hetzelfde kruispatroon bezitten, met een ornament op de kruising⁴⁹⁾. Zelfs de alles afsluitende lijst was van een verwante detaillering. Het zou kunnen zijn dat Pander in alle drie de kantoren inrichtend werk heeft gedaan, maar zeker is dat alleen met betrekking tot de Nationale waarvan we dat lezen in *Het Kompas*⁵⁰⁾. Alleen bij de kachel, een modern apparaat omgeven door traditionele, aan een schoorsteen herinnerende vormgeving zien we een meer Art Déco-achtige versie in de plaats komen van de traditionele van de Nederlandsche Handel-Maatschappij.

55. Kamer op de begane grond van het Hudighuis.

56. Vergaderzaal in het gebouw van de Nederlandsche Handel-Maatschappij.

57. Vergaderzaal in het gebouw van de Nationale Levensverzekering-Bank, 1925.

We zien dus, dat de oude classicistische ordeningsprincipes op creatieve manier werden gecombineerd met moderne - of wellicht beter modieuze - vormen, zodat niet alleen soliditeit werd bereikt, maar ook een zekere hedendaagsheid: een begrijpelijke combinatie voor een assurantiehuis of een bank. In het werk van A.A. van Nieuwenhuyzen - die zeker een goede exponent van deze stroming genoemd kan worden - is het Hudighuis een stap in het proces van vernieuwing van de historiserende stijlen door het geleidelijk achterwege laten van de barokke of classicistische detaillering. Hoe precies de ontwikkeling verder is gegaan - en hoe de wederzijdse beïnvloeding ten opzichte van andere stijlen is geweest -, is stof voor een andere studie.

Feit is dat Rotterdam eens rijk is geweest aan gebouwen die deze ontwikkeling konden illustreren, maar dat één van de laatste vooroorlogse voorbeelden, en nog wel één dat tamelijk compleet tot ons gekomen was, nu geruisloos is verdwenen. Aangezien Nederland op dit gebied niet zó veel meer te verliezen heeft, had het Hudighuis niet geruisloos mogen verdwijnen. Ook deze soort bouwwerken verdient als representant van een belangrijke stroming in de architectuur bewaard te blijven.

NOTEN

1) De extra *Stadskrant* van Rotterdam van 2 mei 1987 was geheel gewijd aan de Spoortunnel. Van belang voor de panden aan de Wijnhaven p. 3-4.

2) *Heemschut* 64e jrg. (1987) no. 6, p. 6, 20.

3) *N.R.C.* 12 november 1917, p. 1.

4) 7-6-1883 ('s-Heer Arendskerke) - 21-7-1959 (Voorburg); gegevens uit de *Provinciale Zeeuwse Courant (P.Z.C.)* d.d. 7-3-1957 en het *Rotterdams Nieuwsblad (R.N.)* d.d. 25-7-1959, ter beschikking gesteld door de *Bond van Nederlandse Architecten (B.N.A.)*.

5) *Het Vrije Volk* d.d. 2-3-1957.

6) *R.N.* d.d. 25-7-1959.

7) Ibidem noot 4. Na 1945 is mij alleen gebouw Emporium aan de Kipstraat bekend, dat hij samen met C. Elffers ontwierp. Zie *Bouw* 7e jrg. (1952), p. 638-639 (interieur nu sterk veranderd). Gegevens tevens ontleend aan een lijst met de werken van het architectenbureau.

8) L. van Hoek en F. Wehrmeijer, *Het drieluik van Rotterdam-centrum, veranderd gezicht 1900-1940-1980*, Groningen 1985, p. 28. M.H.M. Marijs, *Rotterdam in beeld, een selectie uit het weekblad Groot Rotterdam 1923-1940*, Den Haag 1980, p. 158-159: 'Imposante gebouwen

58. Schouw in de vergaderzaal (zie afb. 57) van de Nationale Levensverzekering-Bank, 1925.

aan de Coolboulevard'.

9) *Het Kompas*, het publieksblad van de Nationale, uit 1925. Hieruit stammen vele gegevens over het pand van deze bank aan de Boompjes.

10) Andere bankgebouwen o.m. de Spaarbank aan de Botersloot uit 1935, zie *N.R.C.* d.d. 28-3-1957, en na 1945 o.a. de Amsterdamsche Bank aan de Coolsingel (nu Bank Mees en Hope), het kantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij aan de Blaak (nu A.B.N.), zie *Bouwkundig Weekblad (B.W.)* 69e jrg. nr. 7 (1951), p. 77-87, van de Nationale aan de Schiekade (nu Nationale Nederlanden), zie *B.W.* 69e jrg. nr. 49/50 (1951), p. 431-439, beide samen met C. Elffers. Constructief werk deed hij bij de Spaarbank aan de Botersloot (arch. J.J.P. Oud) en bij de voormalige Bank R. Mees en Zonen aan de Blaak, nu Academie van Beeldende Kunsten (arch. A.J. Kropholler). Zie noot 33.

11) Eigen woorden van A.A. van Nieuwenhuyzen in *P.Z.C.* (zie noot 4).

12) Zowel bedrijfsarchieven als het archief dat op dat moment bij Bouw- en Woningtoezicht werd bewaard, zijn verbrand.

13) Als tekenaar. 'Het nieuwe gebouw voor het agentschap te Rotterdam van de Nederlandsche Handelmaatschappij', in: *B.W.* 36e jrg. nr. 53 (1916), p. 394-396, 4 afbeeldingen.

14) *Kunstreisboek voor Nederland, Noord-Holland (K.v.N., N.H.)*, red. P. Don, achtste druk, Utrecht 1987, p. 105-108.

15) *Jongere Bouwkunst in Overijssel 1840-1940*, Utrecht 1985. M.C. Kuipers, *Jongere Bouwkunst, Amsterdam binnen de Singelgracht*, Zeist 1984, p. 37-38. In H. Ibelings' interessante artikel 'Het andere Modernisme, traditionele architectuur in Nederland 1900-1960', in: *Archis* 3e jrg. (1988) no. 6, p. 36-51, wordt de verhouding van het functionalisme ten opzichte van de traditionele architectuur bekeken.

16) Goede voorbeelden zijn de Bijenkorf van J.A. van Straaten (zie *K.v.N., N.H.*, p. 190) en het voormalige modepaleis Hirsch aan het Leidseplein van A. Jacot (1911-1913; zie *K.v.N., N.H.*, p. 190), beide te Amsterdam. Beide gebouwen staan afgebeeld in een bijdrage van M. Bock, 'Architectuur: tussen Berlage en de Amsterdamse School' in: *Nederland 1913*, red. J. de Vries, Haarlem 1988. Het traditionalisme komt hier ook enigszins aan bod. Van Jacot zijn ook de vestigingen van Maison de Bonneterie te Amsterdam uit 1908-1909, samen met W. Oldewelt (zie: *K.v.N., N.H.*, p. 189, 190), en te Den Haag uit 1913 (*K.v.N., Zuid-Holland*, red. P. Don, achtste druk, Utrecht 1985, p. 204). Afb. bij H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Haagse huizen en gebouwen*, Amsterdam z.j., p. 107. Hij geeft ook een afbeelding van een hotel van Jacot (p. 123). Een zeer laat voorbeeld is het voormalige kantoor van de Koninklijke Hollandsche Lloyd dat in 1916-1919 naar plannen van E. Breman in Amsterdam gebouwd werd. Het heel fraaie interieur, waarvan de hal heel duidelijk verwantschap vertoonde met het Hudighuis, is niet zo lang geleden ontmanteld en in gedeelten verkocht. L. Lansink, *Geschiedenis van het Amster-*

damse stationsplein, Amsterdam 1982, p. 39.

17) *Jongere Bouwkunst in Overijssel 1840-1940*, Afbeeldingen op p. 52, 53, 69, 71, 72, 74, 75.

18) Den Haag, het hoofdkantoor van de Bataafse Petroleum Maatschappij (Shell) door de broers Van Nieukerken, uit 1915-1917 en uitgebreid in 1928-1930 (zie M. van Rooy, *Honderdzes adressen in Den Haag, de Koninklijke en de Residentie*, Den Haag 1986, p. 42-43) en Kneuterdijk 3, uit 1920-1924, zie H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *o.c.*, p. 104-105. R. Blijstra, *Architectuur 1920-1940 in 's-Gravenhage*, Den Haag z.j., p. 19.

19) De broers J. en M.A. van Nieukerken waren belangrijke vertegenwoordigers van deze richting.

20) Architect van de Effectenbeurs in Amsterdam uit 1913, zie I. Haagsma e.a., *Amsterdamse gebouwen 1880-1980*, Utrecht/Antwerpen 1981, afb. 48.

21) I. Haagsma, *o.c.*, afb. 89, kantoor van de Nederl. Handel-Mij. (nu A.B.N.) te Amsterdam; kantoor van de Nederl. Heidemaatschappij, uit 1913; zie *Nieuwe bouwkunst in Nederland*, ingeleid door A.J.M. Sevenhuijsen, z.p., z.j. (na 1927).

22) P. Mebes, *Um 1800, Architektur und Handwerk im letzten Jahrhundert ihrer traditionellen Entwicklung*, tweede druk, München 1918 (eerste druk 1908).

23) Mebes, *o.c.*, p. 7; tekst van W.C. Behrendt.

24) Mebes, *o.c.*, p. 2: 'Beängstigend schiessen in den grossen Städten ganze Stadtviertel empor, deren Fassaden sich gegenseitig durch erdrückenden Aufwand von Giebeln, Türmen, Erkern und Säulen zu überbieten suchen'. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (zie noot 15, eerste twee verwijzingen) zit fout als hij in de noot 16 genoemde gebouwen tot een 'Um 1800-beweging' rekent en zo wijst op Mebes' grote invloed.

25) Mebes, *o.c.*, p. 8.

26) Zonder 'zu einer unfruchtbaren, schematischen Nachahmung, oder zu schwächerer Heimatkünstelei oder zu einer wertlosen Empire-Mode' te vervallen; Mebes, *o.c.*, p. 10.

27) Hierover bestaat verschil van mening. Ibelings veronderstelt dat Mebes een herleving van de Biedermeier-stijl nastreefde en concludeert op grond van het ontbreken van neo-Biedermeierprodukten (p. 42) de kleine invloed van Mebes' boek. Deze benadering is te ongenueanceerd, zoals blijken zal. Vergelijk dit met noot 24. J. de Haan constateert in *Villaparken in Nederland* (Haarlem 1986, p. 122-126) een grote belangstelling voor Duitse architectuur, maar hangt verder dezelfde mening aan als in de tekst gesteld.

28) Beton kreeg pas na 1890 een belangrijke rol in bouwkundige constructies. In Nederland duurde het nog tot 1910 voordat beton in niet-civiele werken (zoals bruggen) werd toegepast. M. Kuipers, *Bouwen in beton. Experimenten in de volkshuisvesting voor 1940*, 's-Gravenhage 1987, p. 72-76. In het zicht kwam het eerst nog nauwelijks (uitzondering is Ger-

zon van A. Moen in Amsterdam; I. Haagsma e.a., *o.c.*, afb. 59). Voor deze firma in Rotterdam heeft A.A. van Nieuwenhuyzen overigens een van zijn eerste werken gemaakt; het latere pand, nu kantoor van de Nederlandse Credietbank (Credit Lyonnais), is ook van zijn hand en dateert uit 1934. Het huisvestte in de oorlog de directie van de Nationale.

29) Betrokken bij het Centraal Station te Amsterdam en bouwer van de Hollandse Manege aldaar. *K.v.N., N.H.*, p. 112-113, resp. 165.

30) O.a. bij het Scheepvaarthuis van J.M. van der Mey en de Nederlandsche Handel-Maatschappij, beide te Amsterdam. *K.v.N., N.H.*, p. 196.

31) Zoals te zien in het pand voor Hajenius te Amsterdam uit 1913-1914 (*K.v.N., N.H.*, p. 190) en het z.g. Bungehuis, dat nu deel uitmaakt van de Universiteit van Amsterdam. I. Haagsma e.a., *o.c.*, afb. 123.

32) Hoewel we in het boekje *Beton in Rotterdam*, red. R. Daalder, Rotterdam 1987, alleen industriële toepassingen uit die tijd zien.

33) Zowel voor als na de oorlog, toen het gebouw hersteld werd; zie *Bouw V* (1950), p. 160-163.

34) Zie noot 10; *Bouw* 6e jrg. (1951), p. 319-321 en U. Barbieri, *J.J.P. Oud*, Rotterdam 1987, p. 146-151.

35) Mij zeer welwillend getoond door de heer Wils, Concernarchief Nationale Nederlanden, Den Haag.

36) *N.R.C.*, zie noot 10.

37) Zie noot 9.,

38) Meer over dit gebouw in L.J. Kloots, 'Schuilkelder-ervaringen van een conciërge. Het gebouw van de Nationale in de meidagen van 1940', in: *De Boompjes*, verzameld door E. Meeldijk en E. Roelofs, Schiedam 1979, p. 69-77. Hierin staat ook een wat ons onderwerp betreft zakelijker artikel over de Bijbank van de Nederlandsche Bank te Rotterdam, p. 111-119.

39) Vergelijk ook de Nederlandsche Handel-Maatschappij en de Bijbank van de Nederlandsche Bank aan de Boompjes van J. Verheul Dzn, dat misschien wel het beste voorbeeld is van de prachtige bankbouw uit het begin van deze eeuw in Rotterdam, zie noot 38 en het zeer fraaie werk over Verheul: *J. Verheuld Dzn Architect - Rotterdam*, deel 2 van de *Bibliotheek voor de moderne Hollandsche architectuur*, Bussum 1916, plaat 28-35 en 71-75.

40) De directieruimten van de Nationale lagen - wellicht met het oog op de opritten van de Willemsbrug - een verdieping hoger.

41) D. Vlack, *Art Deco Architecture in New York 1920-1940*. New York 1974, p. 18.

42) P. Mainz, *Art Deco 1920-1940*, Köln 1974, afb. 17: 'Die Schönheit der Geschwindigkeit'.

43) Ook bij Dudoks Bijenkorf van Rotterdam wordt wel op dit aspect gewezen.

44) Cf. B.D. Verbrugge, *De Porceleyne Fles, tegeltableaux en bouw-*

aardewerk, 1876-1940, Delft 1984, o.a. p. 129, 152-153 (stadhuis Rotterdam van H. Evers, leraar van Van Nieuwenhuizen) en 195 (Steenkolen Handelsvereniging, Westerkade). De orderboeken van 1919-1929 ontbreken (p. 203), zodat geen uitsluitsel gegeven kan worden over de tegels van het Hudighuis.

45) Ibidem noot 3. Dit is gered van de vernieling.

46) J. Verheul Dzn, *o.c.*, plaat 71-75.

47) Ibidem, plaat 73 en *B.W.* 36e jrg. nr. 53 (1916), p. 396.

48) Zie noot 39.

49) Hiermee werd een deur subtiel onderscheiden van gewone panelen.

50) Zie noot 9. Andere bekende firma's die meegewerkt hebben zijn Gispen (Delfshaven) en Winkelman en Zoon (Amsterdam).

59. *Eduard Gerhard Schürmann (1866-1939).*